

Frashër DEMAJ

EMIGRIMI I ARBRESHËVE NË ITALI DHE NDIKIMI I TYRE NË NGRITJEN E VETËDIJES KOMBËTARE NË FILLET E RILINDJES

Abstrakt:

Emigrimi i shqiptarëve ka një histori të gjatë dhe shumë komplekse. Ata emigruan për arsye socio-politike dhe ekonomike. Në kohën e Perandorisë Bizantine, shqiptarët migruan si ushtarakë dhe funksionarë të Perandorisë. Kurse arsyeja kryesore që ndikoi në shpërnguljet më masive të shqiptarëve ishte represioni dhe tendencat për tjetërsimin e identitetit të tyre, sidomos në periudhën e sundimit osman, në veçanti pas vdekjes së Skënderbeut. Kurse në shekujt XIX dhe gjysmën e parë të shekullit XX ka ndodhur edhe deportimi masiv i shqiptarëve nga trojet e tyre, siç janë dëbimi i shqiptarëve nga Sanxhaku i Nishit (1878), dëbimi i shqiptarëve të Çamërisë nga viti 1912-13, marrëveshjet politike jugosllavo-turke për shpërnguljen e shqiptarëve etj. Shqiptarët e Italisë ruajtën historinë, kulturën dhe traditën e tyre etnike. Hapën shkollat dhe kolegjet e veta dhe jetuan në komunitet. Ata ishin pjesëmarrës aktivë në jetën politike, ekonomike, arsimore e kulturore në vendet ku jetonin. Në kohën e rilindjes italiane dhe përpjekjet për bashkim dhe formimin e shtetit kombëtar italian, arbëreshët ishin pjesë integrale e këtyre zhvillimeve. Ata u bashkuan edhe me çetat garibaldine dhe me “Të njëmijtët”, duke u bërë edhe heronj të luftës për liri e bashkim kombëtar. Rilindja italiane ndikoi pozitivisht edhe në ngritjen e vetëdijes kombëtare shqiptare. Një pjesë e elitës intelektuale arbëreshe, që ishte pjesë e zhvillimeve politike dhe ushtarake si Jeronim de Rada, Gavrill Dara i Riu dhe personalitete të tjera, përmes shkrimeve dhe qëndrimeve të tyre ishin përçues të ideve përparimtare italiane dhe evropiane dhe patën ndikim në formimin intelektual të shumë personaliteteve rilindase. Rilindësit e fazës së parë të Rilindjes Kombëtare Shqiptare kishin shpresa edhe në angazhimin me të fuqishëm të Françesko Krispit, meqë kishte ushtruar funksione të larta në politike në Itali.

Fjalë kyçe: Sicilia, Kalabria, Xhyzepe Garibaldi, emigrimi, arbreshët, Italia, Jeronim De Rada, rilindja kombëtare.

Emigrimi dhe ngulimet e arbëreshëve në Itali

Shqiptarët janë një nga popujt më të veçantë të Ballkanit, që gjatë historisë për arsye të pushtimit të tokave të tyre u detyruan të emigrojnë nëpër vende të ndryshme. Shkaqet që ndikuan në zhvendosjen masive ishin të natyrave të ndryshme, por që emërues të përbashkët kishin emigrimin dhe krijimin e kolonive shqiptare jashtë atdheut të tyre. Në kohën e Perandorisë Bizantine, shqiptarët migruan si ushtarakë dhe funksionarë të Perandorisë, të cilët pas përfundimit të mandateve të tyre nuk ktheheshin sërish në vendin e origjinës, por mbeteshin për të jetuar në ato vende ku kishin shërbyer një kohë të gjatë.¹ Një arsye tjetër ishte emigrimi për arsye socio-politike dhe ekonomike. Pra, njerëzit kanë emigruar nga një vend në tjetrin në kërkim të një jete më cilësore duke krijuar kolonitë e tyre. Kurse arsyeja kryesore që ndikoi në shpërnguljet më masive të shqiptarëve ishte represioni dhe tendencat për tjetërsimin e identitetit të tyre. Në shekujt XIX dhe gjysmën e parë të shekullit XX ka ndodhur edhe deportimi masiv i shqiptarëve nga trojet e tyre, siç janë dëbimi i shqiptarëve nga Sanxhaku i Nishit (1878), dëbimi i shqiptarëve të Çamërisë nga viti 1912-13, marrëveshjet politike jugosllavo-turke për shpërnguljen e shqiptarëve etj. Vendet në të cilat u koncentrua më së shumti emigracioni i hershem i arbërve ishte Italia Jugore, Dalmacia, Peloponezi si dhe vet kryeqyteti i Bizantit Konstandinopoja.² Kurse më vonë emigracioni shqiptar u orientua edhe në drejtime të tjera.

Pushtimi osman i territoreve shqiptare krijoi rrethana të reja dhe situatë të disfavorshme për popullsinë vendase, e cila u gjend përballë represionit të pushtetit dhe ushtrisë perandorake, e cila ushtronte dhunë në forma dhe metoda nga më të ndryshmet.

Prandaj, për t'u shmangur nga nënshtrimi, dhuna dhe tjetërsimi, një numër i konsiderueshëm i shqiptarëve filluan të emigrojnë në vende të tjera dhe të formojnë kolonitë e tyre, por pati edhe emigrim të brendshëm për t'u shmangur nga represioni, e në disa raste edhe për arsye kanunore, për shkak të gjaqueve, të plagëve dhe të ngatërresave. Ky emigrim u krye në disa faza dhe kryesisht ishte i orientuar në Italinë fqinjë, meqë vendet dhe krahinat e tjera në fqinjësi ishin të pushtuara nga Perandoria Osmane. Grupeve më të vogla të arbëreshëve të shpërngulur ndër vite iu shtuan radhët sidomos pas vdekjes së Gjergj Kastriotit në periudhën 1468-1479, kur ndaj shqiptarëve u intensifikua

¹ Frashër Demaj, *Emigrimet dhe vendbanimet e arbëreshëve në Itali*, KOSOVA, nr. 24/25, Prishtinë 2003, f. 34.

² Po aty.

dhuna në shenjë hakmarrjeje ndaj kryengritësve, të cilët rezistuan ndër vite kundër Perandorisë.³

Historia e emigrimeve shqiptarë në Itali, në pjesën më të madhe në Mbretërinë e Napolit është e gjatë dhe komplekse, sidomos për shkak të kontekstualitetit dhe harkut kohor të fenomenit të shpërnguljeve. Shumica e të dhënave për emigrimet e shqiptarëve në Itali dalin nga burime të traditës dhe tregime të përcjella në gjenerata, e më pak nga burime të shkruara që janë dokumente të kohës⁴. Burimet e traditës janë ruajtur me fanatizëm ndër breza në mesin e komunitetit arbëresh në fshatrat dhe qytetet ku kanë jetuar si bashkësi.

Shqiptarët e Italisë të mërguar shekuj me radhë, arritën të ruajnë gjuhën, kulturën traditat dhe zakonet e tyre për një kohë të gjatë. Ata ishin të krishterë dhe i takonin ritit katolik dhe ortodoks. Ky dallim religjioz nuk paraqiste problem për shqiptarët, mirëpo kisha katolike italiane bënte përpjekje në forma të ndryshme t'i kthente të gjithë në ritin katolik.⁵ Sipas të dhënave të disa studiuesve arbëreshë ka pasur shtatë valë emigracioni nga Shqipëria drejt Italisë: Nga 1416-1446, 1459-1461, 1468-1506 (pas vdekjes së Skënderbeut), 1532-1534, 1647, 1744 dhe 1759-1825. Fakte të ngjashme konfirmohen dhe nga studiues të kohëve moderne. Sipas Eqrem Çabej, mendohet se shtegtimi i shqiptarëve drejt Italisë nuk ka ndodhur përnjëherë, por me disa valë të ndryshme që nga mesi shekullit XV e deri në 1744. Edhe studimet e kohëve moderne referohen në vite dhe shifra të përafërta, pa pretenduar se janë konsumuar të gjitha mundësitë për gjetjen e fakteve për emigrimin e shqiptarëve në Itali.

Pavarësisht presionit, shqiptarët ortodoksë të Karzinos, një kohë të gjatë ruajtën ritin e tyre të lindjes, por më në fund kaluan në ritin katolik. Edhe shqiptarët e San Xhorxhios, Rokaforcatës, San Marsanos, San Martinos, Faxhanos dhe disa vendeve të tjera përqafuan fenë katolike, duke e rritur dita-ditës numrin e arbëreshëve të besimit katolik.⁶ Kleri shqiptar ortodoks përpiqej për t'i bindur klerikët katolikë se ritet e ndryshme fetare nuk e pengonin zhvillimin e rrjedhave normale të shoqërisë italiane dhe nuk paraqisnin asnjë rrezik për besimet. Mirëpo, klerikët e Romës nuk bindeshin me arsyetime të tilla, ngase qëllimi i tyre ishte që sa më shumë arbëreshë

³ *Historia e Letërsisë Shqiptare*, Prishtinë 1989, f. 78.

⁴ Cervo Maria Silvana, *Zhvillimi i vetëdijes demokratike të Arbëreshëve*, Konferenca Shkencore e 100 vjetorit të Lidhjes Shqiptare të Prizrenit, Prishtinë 1981, f. 139.

⁵ Frashër Demaj, *Emigrimet dhe vendbanimet...*, f. 35.

⁶ Po aty.

të shkëputeshin nga Kisha e Lindjes, përkatësisht feja ortodokse dhe të kalonin në ritin katolik. Sipas Anxhelo Mashit, njërit nga autorët më të hershëm të emigracionit arbëresh në Itali, në fund të shekullit XV, në Kalabri u krijuan këto koloni shqiptare: Amato, Andali, Arjeta, Kazalnuovo, Vena, Zangaroneja, Akuaformoza, Kastrorexhioja, Kavalarioja, Çervikatoja, Çerzetoja, Çivita, Falkonara, Farneta, Firmoja, Frashinetoja, Lungroja, Makia, Marri, Mongrasanoja, Plataçi, Porçileja, Rota, San Bazileja, San Benedeto Ulanaja, Santa Katerina, San Kozmoja, San Demetrioja, San Xhakomoja, San Xhorxhioja, San Lorenzoja, San Martinoja, Santa Sofia, Serra di Leoja, Specano Albaneze, Vakaricoja.⁷ Në krahinën e Bazilikatës ishin këto koloni shqiptare: Brindizi, Kazalnuovoja, Dinoja. Në krahinën e Kapitanatës: Kampomarinoja, Kieu- ti, Kazalvekioja, Portokanoneja, San Kroçe di Miliano- ja, San Paoloja, Ururi.⁸ Në krahinën e Tarantos: Foxhianoja, Martinianoja, Monte-Peranoja, Rokaforcata, San Xhorxhioja, San Martinoja, San Marcanoja, Sternacia, Zolinoja. Në provincën e Terramos: Baldesa.

Në Sicili: Bronteja, Kontesa, Mexojusoja, Palaco Adrianoja, Piana (Hora e arbëreshëve), San Anxheloja, San Mikele. Fshatra që kanë folur shqip deri kohët moderne pjesërisht dhe plotësisht ishin: Në krahinën e Kozencës: Akuaformoza, Kastrorexhioja, Farneta, Çerzetoja, Kavalarioja, Xhakomoja, Çivita, Falkonara Albaneze, Firmoja, Frashinetoja, Ejanina, Lungroja, Plataçi, San Bazileja, San Benedeto Ulanaja, Marri, Santa Katerina Albaneze, San Kozmo Albaneze, San Demetrioja, Makia Albaneze, San Xhorxhio Albaneze, San Martino di Finita, Santa Sofia, Specano Albaneze, Vakarico Albaneze. Në krahinën e Katanaxaros: Karfici, Palagorioja, Xhinestra, Maskitoja, San Konstantino Albaneze, San Paolo Albaneze. Në krahinën e Tarantos: San Marcanoja dhe San Xhuzepeja. Në krahinën e Foxhies: Kazalvekioja, Kieuti. Në krahinën e Avelinos: Greçi. Në krahinën e Kampobasos: Kampomarinoja, Monteçilfoneja, Portokanoneja, Ururi. Në krahinën e Peskarës: Vila Badesa. Në krahinën e Palermos: Kontesa Entelina, Santa Kristina, Xhela, Piana deli Albanezi. Fshatra shqiptarë të ritit ortodoks: Akuaformoza, Kastrorexhioja, Çivita Ejanina, Falkonara, Farneta, Firmoja, Frashinetoja, Lungroja, groja, Makia, Marri, Plataçi, San Bazileja, San Benedeto Ulanaja, San Kozmo Albaneze, San Demetrio Koroneja, San Xhorxhio Albaneze, Santa Sofia d'Epiro, Vakarico Albaneze, San Konstantino Albaneze, San Paolo Albaneze, Vila Badesa, Piana deli Albanezi, Kontesa Entelina, Palaco Adrianoja,

⁷ Koli Xoxi, *Shqiptarët dhe Garibaldi*, Rilindja, Prishtinë, 1983, f. 12.

⁸ Po aty.

Mexojusoja.⁹ Në vitin 1680 shqiptarë të tjerë zbarkuan në Itali dhe themeluan kolonitë: Ururin, Portokanonen, Kampo Marinon, Monteçifonen në krahinën e Kampo Basos, Kieutin dhe Kastel Vekion në provincën e Foxhies. Në vitin 1744, shqiptarë nga fshati i Himarës dhe i Piqerasit erdhën dhe themeluan Vila Badesën.¹⁰

Arbëreshët e vendosur në Itali i themeluan rreth 79 fshatra shqiptare. Nga këto 25 fshatra me shqiptarë ortodoksë dhe 54 me katolikë. Arsyet e përqendrimit kryesisht unik dhe të bazuara në ritet religjioze janë rezultat i migrimit të bashkuar të familjeve të shumta dhe farefisit me origjinë të përbashkët. Në vitin 1806 numri i përgjithshëm i shqiptarëve në Itali ishte 110.955, në vitin 1846 u rrit në 168.802, në vitin 1886 ishte 196.768 dhe në fund të shekullit XIX ky numër arriti në rreth 200.000 veta.¹¹ Sidoqoftë, pavarësisht ritit fetar, apo krahinave nga të cilat kishin emigruar, arbëreshët e Italisë u bashkuan rreth origjinës së tyre etnike, gjuhës, kulturës dhe traditës kombëtare që ndikoi racionalisht në ruajtjen e identitetit të tyre të kultivuar ndër shekuj.

Rreziku nga asimilimi dhe ruajtja e identitetit arbëresh

Shqiptarët e emigruar disa shekuj më parë, duke qenë numerikisht më pak dhe duke jetuar me popullsinë vendase, krahas integritetit në shoqërinë italiane, rrezikoheshin të asimiloheshin nga gërshetimi i kulturave, shkolla në gjuhë të huaj dhe nga martesat e përziera me popullsinë italiane. Për pasojë, me kalimin e kohës, posaçërisht në fund të shekullit XVIII dhe në shekullin XIX, një numër i konsiderueshëm i arbëreshëve, të cilët jetonin të integruar me popullsinë vendëse, jashtë kolonive arbëreshe, e humbën identitetin e të parëve. Mirëpo, në shumë vende ku u ruajtën gjuha, besimi e tradita dhe ku ndikimi i vendësve ishte më i vogël, rezistenca ndaj asimilimit ishte më e fuqishme. Të gjithë arbëreshët kultivonin një atdhedashuri të fuqishme dhe thurnin lavde për paraardhësit e tyre të vjetër dhe për heronjtë e tyre, siç ishte Gjergj Kastrioti dhe personalitete të tjera. Gati në të gjitha shkrimet e letërsisë arbëreshe, heroi i veprës ishte shqiptar dhe ngjarjet që shtjelloheshin kishin për temë atdheun e të parëve të tyre, e sidomos historinë dhe luftërat e shqiptarëve kundër pushtuesit osman. Ky fakt ishte ngulitur thellë në kujtesën

⁹ Po aty, f. 14; Frashër Demaj, *Emigrimet dhe vendbanimet e arbëreshëve në Itali...*, f. 36.

¹⁰ Eqrem Çabej, "Ngulimet shqiptare në Itali dhe gjuha e tyre", Konferenca e dytë e studimeve albanologjike III, mbajtur në Tiranë në vitin 1968, Tiranë 1969, f. 107.

¹¹ Po aty; Koli Xoxi, *Shqiptarët dhe Garibaldi...*, f.15.

historike të arbëreshëve, të cilët kishin qenë të shtrënguar të braktisin atdheun e tyre. Këngët popullore, vjershat dhe tregimet e ndryshme vazhdimisht përsëriteshin ndër breza, duke u ruajtur dhe kultivuar si kujtim kombëtar. Vargjet më të njohura që u bënë këngë e përshkuar me nostalgji për arbëreshët ndër shekuj ishin:

Oj e bukura More,
si të le u më s'të pe
atje kam zotin tat
atje kam u zonjën mëmë
atje kam edhe tim vëlla
gjithë t'mbuluar
nën Atdhe

E, Morea ishte atdheu dhe vendi nga iknin etërit tanë.¹²

Pra, forca e arbëreshëve për neutralizimin e tendencave asimiluese të zëshme dhe të heshtura ishte e mbështetur në forcën krijuese kulturore të poetëve, të shkrimtarëve, të dijetarëve dhe në tregimtarinë tradicionale të përcjellë ndër breza, që kujtonte krenarinë e të parëve për vendin e tyre.

Çështja e kulturës dhe faktorët që ndikuan në ruajtjen e saj kanë qenë temë trajtimi edhe nga shumë studiues dhe personalitete të shquara, përfshirë këtu figura të njohura studiuesish të huaj, të cilët në opusin e tyre intelektual e shkencor, kanë pasur për temë trajtimi arbëreshët e Italisë. Studiuesit tërhiqeshin nga kureshtja për të identifikuar faktorët kryesorë që ndikuan në ruajtjen e identitetit të një grupi të vogël etnik, që jetonte me një popullsi numerikisht shumë të madhe, me të cilën kishin dallime të theksuara etnike, gjuhësore dhe historike. Oficeri francez Dyre dë Taveri në një letër të shkruar për shqiptarët e Italisë më 12 qershor 1808 shprehej: *“Këta të emigruar kanë ruajtur gjuhën e tyre, ushtrimin e lirë të fesë, kulturën dhe zakonet. Janë punëtorë e mikpritës, bashkëpunimi i ngushtë dhe mirëkuptimi që mbretëronte midis tyre do të duhej të shërbenin si shembull për vendin i cili u ka dhënë strehë”*.¹³ Oficeri tjetër francez Remi D'Otroshi shkruante për shqiptarët nga Kalabria: *“Megjithëse të emigruar në mes të një popullsie të huaj, ata vazhdojnë të ruajnë me këmbëngulje zakonet e tyre, kultin dhe gjuhën e tyre dhe janë të lidhur ngushtë me njëri-tjetrin. Me një fjalë, pavarësisht nga*

¹² Papas Antonio Bellusci, *Origjina dhe zhvillimi historik i Eparkisë bizantine arbëreshe të Ungrës në Kalabri dhe mbrojtja e identitetit arbëresh (1439-1919)*, Konferenca Ipeshkvnore e Shqipërisë, Krishterimi ndër Shqiptarë, Simpozium ndërkombëtar, mbajtur në Tiranë 16-19 nëntor 1999, Shkodër 2000, f. 210.

¹³ Koli Xoxi, *Shqiptarët dhe Garibaldi...*, f. 56.

gjithçka ata mbetën shqiptarë".¹⁴ D'Otroshi më tej përshkruante jetën nga përditshmëria arbëreshe. Ata, shtonte ai, janë të thjeshtë e punëtorë të veshur me rroba të zakonshme, flenë në dyshek prej bari. Shtëpitë e tyre nuk janë të mëdha, kanë mënyrë të veçantë të të ushqyerit, gjellët kryesore të tyre janë më pak nga mishi. Ata më shumë ushqehen me produkte qumështi, fruta, zarzavate dhe bukë. Burrat arbëreshë janë me shtat mesatar, mjaft të fuqishëm dhe të shkathët, kurse gratë i kanë shumë të bukura dhe të zonja.¹⁵ Ky përshkrim i thellë i dukjes, tipareve dhe përditshmërisë arbëreshe nga oficerit francez vjen pas njohjes së komuniteti dhe kontakteve që ai kishte pasur me arbëreshët e Italisë, në përballjet e francezëve me italianët, kur këta të fundit përpiqeshin të çliroheshin nga pushtuesit francez. Në luftë kundër francezëve kishin marrë pjesë shumë arbëresh me prirje liridashëse që e respektonin vendin i cili u kishte dhënë strehë paraardhësve të tyre. Në kryengritje kundër regjimeve të huaja në Itali, përveç popullsisë së zakonshme morën pjesë edhe intelektual, poetë e studiues të spikatur, të iluminuar nga idetë progresive të rrymave kulturore, që në qendër e kishin të drejtën e popujve për të jetuar të lirë e të pavarur.

Italiani Nikolla Leoni në gjysmën e dytë të shekullit XIX trajtonte përditshmërinë, pamjen, karakterin, gjuhën, kulturën dhe traditën arbëreshe, që ishte e veçantë dhe interesante për ata që kishin interes të bënin studime për shqiptarët. Ai i vlerësonte shqiptarët si njerëz me qëndrim të ashpër, pikërisht si ai i vendit prej nga kanë ikur. Ata tregojnë mençuri dhe zakone krejt të ndryshme, një gjuhë amtare dhe krejt origjinale, si dhe kanë një krenari në vete. Janë dashamirës, humanë, të sjellshëm e posaçërisht mikpritës. Në kulturën e tyre kanë ruajtur këngët e vjetra popullore që këndohen nëpër dasma dhe festa të tjera familjare. Ata i thurin vargje dhe lavdi Skënderbeut, si dhe shumë burrave të tjerë të atdheut të tyre dhe kjo është shenjë e mençurisë së këtyre popujve të lashtësisë.¹⁶

Edhe italiania Katerina Pigorni (1845-1924) e cila ishte e bija e mjekut Luçiano Pigorni dhe motra e paleontologut Luigji Pigorni, me profesion mësuese dhe mbledhëse e folklorit, pas vizitës që kishte realizuar në Kalabri nëpër fshatrat arbëreshe, ishte frymëzuar nga kultura e tyre dhe realizoi një seri shkrimesh në "Nuova Antologia", të cilat më vonë u përfshinë në vëllimin "In Calabria". Pigorni, pasi ishte njohur me kulturën shqiptare, e posaçërisht me këngët dhe ritmin e tyre, deklaronte: "Një popull që këndon kështu nuk mund

¹⁴ Po aty.

¹⁵ Po aty.

¹⁶ Po aty, f. 57.

të jetë i egër dhe barbar”.¹⁷ Kjo fjali në fakt është një argument i bazuar që “rastësisht” i kundërvihet propagandës, sidomos sllave dhe greke, që gjithnjë fliste me përbuzje dhe të pavërteta për shqiptarët.

Mikele Markianoja, i lindur në katundin arbëresh Maqi, në provincën e Kozencës, më 8 tetor 1860, i diplomuar për letërsi në Universitetin e Napolit shkroi shumë artikuj dhe disa studime për arbëreshët. Ndër veprat e tij më të spikatura konsiderohen: “L’Albania L’Opera di Girolamo De Rada” e botuar në italisht me 1902 dhe e përkthyer në shqip si: “Shqipëria dhe vepra e Jeronim de Radës”, “Kërkime mbi etnografinë dhe gjuhën trako-ilire” (e pabotuar që nga 1903) dhe “Kolonitë shqiptare të Italisë dhe letërsia e tyre” (1913). Markiano, tregon për udhëtimin e tij në disa fshatra të Kapitanatës, në të cilat kishte mbledhur shënime, vargje, shkrime dhe fakte nga historia, kultura dhe përditshmëria arbëreshe. Gjatë këtij udhëtimi, në mes të tjerash kishte takuar një shqiptar nga Portokanoneja, Luigji Kampofreda, i cili i kishte thënë autorit se duhej me ngulm t’ua mësonte bijve të tij gjuhën shqipe, ndryshe do të akuzohej prej shqiptarëve për tradhti.¹⁸ Ky argument tregon se në mesin e arbëreshëve mbrohej me fanatizëm etnia e tyre dhe ata të cilët rrezikonin ta humbnin identitetin do të gjykoreshin moralisht nga përfaqësuesit e tjerë të etnisë së përbashkët. Markiano përmend në mënyrë të veçantë edhe një shqiptar tjetër shtatëdhjetëvjeçar, të quajtur Nikolla Maureze, që i kishte lënë mbresa, meqë ai pavarësisht se ishte në moshë të shtyrë kishte blerë një libër në gjuhën shqipe dhe lexonte këngë kreshnike shqiptare me motive nga atdheu i të parëve të tij.

Në të gjitha studimet e publikuara nga autorë të ndryshëm konstatohet se arbëreshet e Italisë, asnjëherë nuk e vënë në dyshim prejardhjen e tyre, por me krenari flasin për popullin, historinë dhe kulturën e vet. Në qoftë se shqiptarin e pyesin se ç’je, ai nuk të përgjigjet se është italian, por vetëm shqiptar, edhe pse që nga klasa e parë e kanë mësuar të thotë se është italian dhe gjuhën e tyre e kanë folur vetëm në shtëpi.¹⁹

Ruajtjen e kulturës dhe të traditave shqiptare e vë në pah edhe shtypi i Rilindjes Kombëtare Shqiptare. Gazeta “Shkreptima” shkruante: “Kankat popullore të shqiptarvet t’Italisë, goedhanat e tyre, vjershat e tyre nuk janë

¹⁷ Po aty, f. 58.

¹⁸ Më gjerësisht: Michele Marchiano, *L’Opera di Girolamo De Rada*, Trani V. Vegghi, Tipografiko-Editore, 1902; *Kolonitë shqiptare të Italisë dhe letërsia e tyre*, me autor Michele Marchiano, botim i Qendrës së Studimeve dhe Botimeve për Arbëreshët (QSPA), përkthyer nga origjinali italisht dhe me pasthënie nga Dr. Elda Katorri.

¹⁹ Po aty.

veçse kujtime të largë e të mallengjyeshme të Atdheut të tyre të larguar, nuk kallxojnë tjetër veçse ndjenjat e dashunies e të mallit që kanë për Arbërin e tyre qi iknë e e lane”.²⁰ Ndërkaq, “Shpnesa e Shqypnis”, ndër të tjera, shkruante: Vështroni kolonitë shqiptare të Italisë dhe do të shikoni se ato janë fshatrat më të qytetëruara të krahinës së tyre. Edhe pse kanë katër deri pesë shekuj të izoluar prej atdheut dhe janë në kontakt me italianët, e duan vendin e tyre të ri, ata asnjëherë nuk e kanë harruar tokën e stërgjyshërve të tyre.²¹ Ndonëse iu përmbajtën traditës, kulturës dhe religjionit të tyre, arbëreshët e Italisë, megjithatë, u integruan në sistemin politik e ekonomik italian. Ata ditën të japin kontributin e tyre për rritjen ekonomike dhe për realizimin e synimeve në bashkëveprim me popullsinë vendëse.²² Shumë prej tyre u dëshmuan në luftën për bashkimin e Italisë, në politikë, në letërsi, në art, në shkencë dhe në fusha të tjera, si dhe treguan respekt për vendin në të cilin jetonin.

Arbëreshët hapen shkollat e tyre

Pasi që u bënë pjesëmarrës, e pjesërisht edhe protagonistë të ngjarjeve e të përparimit të Italisë, ata hapen edhe shkollat e tyre.²³ Arbëreshët e kishin të qartë se do të ishin të denjë për një shoqëri të përparuar vetëm nëse do të ishin të shkolluar dhe të ditur, sikurse italianët dhe popujt e tjerë të Evropës së emancipuar. Prandaj interesimi i tyre për t’u shkolluar i tejkalonte vështirësitë e zakonshme, me të cilat përballej shoqëria arbëreshe në kolonitë e saj në Itali.

Personalitete të shquara të asaj kohe, në qendra urbane filluan të hapnin shkolla dhe kolegje të ndryshme, në të cilat filloi shkollimi masiv i fëmijëve dhe të rriturve. Shumë të rinj për arsye të mungesës së shkollave, lanë fshatrat e tyre për t’u shkolluar në qytet. Me këtë zgjedhje, ata kishin braktisur mënyrën e jetesës tërësisht shqiptare dhe filluan integrimin në jetën dhe strukturat e një shteti, siç ishte Mbretëria e Napolit²⁴. Kolegjet e arbëreshëve u njohën edhe prej autoriteteve të larta të Kishës Katolike. Kështu, në vitin 1732 u hap Kolegji arbëresh në San Benedeto Ulano. Ky kolegji pas 62 vjetësh, më 1794, u transferua në San Demetrio. Në vitin 1734 u hap Kolegji i Palermos. Këto kolegje nuk u krijuan vetëm për të shkolluar priftërinj, por për të qenë

²⁰ Koli Xoxi, *Shqiptarët dhe Garibaldi...*, f. 63.

²¹ Po aty.

²² Cervo Maria Silvana, *Zhvillimi i vetëdijes demokratike të Arbëreshëve*, Konferenca Shken-core e 100- vjetorit të Lidhjes Shqiptare të Prizrenit I, Prishtinë 1981, f. 140.

²³ Po aty, f. 141.

²⁴ Blendi Fevziu, *Histori e shtypit shqiptar 1848-2005*, Tiranë 2005, f. 11.

edhe vatër e arsimimit dhe kulturës shqiptare, ku do të kultivohej gjuha, kultura dhe tradita arbëreshe. Në këto kolegje u arsimuan shumë arbëreshë, të cilët më vonë patën rol të rëndësishëm në zhvillimet politike, ekonomike, religjioze, arsimore, kulturore dhe në fusha të tjera të dijes dhe të shkencave. Rëndësinë e këtyre kolegjeve e kishte vlerësuar edhe Elena Gjika, e cila konstatonte se: *“Pak gjurmë do të mbeteshin nga ceremonitë, gjuha dhe tradita kombëtare, në qoftë se këta nuk do të kishin fituar të drejtën për të themeluar institucione përkatëse me qëllim të caktuar që të mësonin bijtë e tyre”*.²⁵ Midis personaliteteve më të dalluara, ajo përmend dy shqiptarë të shquar, revolucionarë të Italisë, Paskuale Bafën dhe Domeniko Mauron, i pari i ekzekutuar nga burbonët, kurse i dyti i njohur si pjesëmarrës aktiv i lëvizjes garibaldine dhe asaj italiane në përgjithësi në luftën për bashkimin e territoreve italiane në një shtet të vetëm kombëtar²⁶. Në kolegjet arbëreshe përveç mësimeve fetare mësoheshin edhe shkencat, si dhe pjesë nga veprat e autorëve antikë si të Homerit, Tukididit, Eskilit, Sofokliut, Plutarkut, Virgjilit dhe autorëve tjerë.²⁷ Aty mësoheshin edhe histori dhe tregime për të kaluarën e të parëve të tyre, posaçërisht për personalitetet e shquara që nga koha e Ilirisë e deri te epoka e Gjergj Kastriotit.

Edhe idetë dhe mësimet moderne për iluminizmin italian dhe evropian patën një ndikim të vendimtar në krijimin e personalitetit të atyre që kryenin këto shkolla. Iluminizmi italian ishte i frymëzuar nga veprat e Volterit, Rusoit, Dideroit, Holbahut, Helveciusit etj., idetë e të cilëve ishin përhapur në gjithë Italinë e asaj kohe. Çështja e këtyre shkollave ishte temë edhe e shumë profesorëve italianë në gjysmën e parë të shekullit XIX. Ata shpreheshin se shqiptarët e shquar të Italisë, pjesa më e madhe e të cilëve kishte mësuar në San Benedeto Ulano dhe më vonë në San Demetrio, janë shquar shumë për virtyte e dituri.²⁸ Në mesin e tyre me respekt përmendeshin Samuele Rodota nga San Benedetoja, peshkopi i parë ortodoks në Kalabri dhe themelues i kolegjit italo-arbëresh, Xhyzepe Basta nga San Nikola del'Alto, jurist dhe profesor i shquar i Napolit, autor i shumë veprave nga fusha e drejtësisë, Nikola Basta, nip i tij, letrar i dalluar dhe autor i fjalorit italisht-frëngjisht, Domeniko Mauro nga Bazileja avokat i njohur dhe autor i librave nga fusha civile dhe penale, Paskuale Bafa nga Santa Sofia, njohës i shquar i kulturës helene, Stefano Bafa, një poet i shquar, Domeniko Buliari, peshkop ortodoks nga Santa Sofia,

²⁵ Koli Xoxi, *Shqiptarët dhe Garibaldi...*, f. 65.

²⁶ Denis Mack Smith, *Storia d'Italia 1861-1958*, Volume Primo, Bari, 1965, f. 24.

²⁷ Po aty.

²⁸ Koli Xoxi, *Shqiptarët dhe Garibaldi...*, f. 78.

Domeniko Belushi nga Frashinetoja, peshkop, letrar dhe shkencëtar, Mikele Belushi i Vjetër nga Frashinetoja, profesor i njohur në Kolegjin shqiptar në San Benedeto Ulanos, Antonio Variboba nga San Xhorxhoja e Kalabrisë, prift dhe poet i shquar i poezive arbëreshe të botuara në Romë, Nikolla Marini nga San Demetrioja, profesor i drejtësisë në Napoli, Françesko Marini nga San Demetrioja, prift, letrar dhe profesor i gjuhës greke në Kolegjin mbretëror të Kozencës, Paolo Skura nga Vakarico Albanezeja, jurist i njohur, Xhyzepe Noçiti nga Specano Albanezeja, filolog i shquar, Aleksandro Marini nga San Demetrioja, jurist, Saverio Mazini nga Palaco Adrianoja, helenist dhe letrar.²⁹

Nga shkollat arbëreshe dhe universitete të tjera italiane dolën edhe kuadro të përgatitura, që shërbyen si nëpunës dhe funksionarë të lartë shtetërorë të administratës italiane si: Anxhelo Mashit i Vjetri nga Santa Sofia, jurist dhe prokuror i përgjithshëm në Kalabri dhe në Napoli, Salvatore Marini nga San Demetrio, kryetar i Gjyqit të lartë penal, Xhovani Marini nga San Demetrio, gjyqtar i Gjykatës civile në Potencë, Anxhelo Maria Sari nga Mongrasanoja, kryetar i Gjykatës penale, Domeniko Gjuroja nga Maskito (Bazilikata), gjyqtar i Gjykatës penale, Rosaria Xhura nga Maskitoja, prokuror i përgjithshëm për Tranit, Akuilë e Napolin dhe deputet i parlamentit të vitit 1848, konti Manconi nga Piana e shqiptarëve në Sicili etj.³⁰ Shumë nga këto personalitete u morën edhe me shkrime, poezi dhe me mbledhjen e trashëgimisë tregimtare dhe folklorit të të parëve të tyre. Pra, pavarësisht se ata ushtronin profesione të ndryshme që nuk kishin ndërlidhje me letërsinë, hulumtimin e trashëgimisë arbëreshe dhe punën krijuese e letrare e konsideronin si profesion të dytë.

Në ruajtjen dhe trajtimin e trashëgimisë kulturore, rol të veçantë patën edhe klerikët shqiptarë të Italisë si: Keta, Avati, Gavril Dara Plaku, Anton Santori etj., sepse ata e kuptuan rëndësinë e folklorit për ruajtjen dhe kultivimin e kulturës shqiptare. Ata kishin si udhërrëfyes veprat e Barletit, Beçikemit, Marulit dhe shkrimtarëve të tjerë shqiptarë të Italisë. Marrja me letërsi nuk ishte thjesht vetëm qëllim kulturor, por edhe human e etnik, me qëllim të ngritjes së vetëdijes kombëtare sidomos gjatë shekullit XIX që konsiderohet si shekulli i iluminimit dhe krijimit të shteteve kombëtare në Evropë. Arbëreshët nëpërmjet veprave të tyre përpiqeshin të tregonin se shqiptarët kudo që ndodheshin, përfshirë edhe Italinë, kishin doket, zakonet, traditat dhe historinë e tyre kombëtare. Këto fakte i ndeshim edhe në veprimtarinë krijuese kulturore të Anxhelo Mashit, Xhyzepe Krispit, Vinçenco Dorses dhe Jeronim

²⁹ Po aty.

³⁰ Po aty, f. 79.

De Radës, i cili ishte poet, folklorist, publicist, filolog e mësues.³¹ De Rada konsiderohet si një figurë e ndritur e kulturës arbëreshe, që dha kontribut jo vetëm në letërsi, por në shkrimet e tij gjejmë thirrjen për shqiptarët e robëruar nga Perandoria Osmane, që të luftojnë për lirinë e tyre dhe krijimin e shtetit kombëtar.³² Idetë e tij përparimtare, patën ndikim edhe te personalitete të shquara të Lidhjes Shqiptare të Prizrenit, të cilët u përpoqën politikisht dhe me kryengritje për liri dhe formimin e shtetit autonom shqiptar, si model i popujve të qytetëruar evropian.

Kontributi i arbëreshëve në Rilindjen italiane

Ideja italiane për bashkimin kombëtar kishte mobilizuar shumë qarqe dhe personalitete të jetës politike dhe kulturore, të cilët u bënë pjesë e rëndësishme e rilindjes italiane. Kjo ide kishte dhënë si produkt një lëvizje revolucionare, duke filluar që nga viti 1820-21, 1831, 1848-49 e deri në vitet e 60-ta, sidomos në realizimin e ëndrrës italiane për bashkimin e të gjitha principatave e dukatave të vogla në një shtet të përbashkët. Arbëreshët e Italisë ishin pjesë përbërëse dhe shumë e rëndësishme e Rilindjes italiane. Ata u angazhuan aktivisht që në filltet e para të “Risorgimentos”, e cila mori formë dhe përmbajtje në fundin e shek. XVIII kur formësohen idetë republikane të Xhyzepe Maxinit. Rilindja italiane shpërthen furishëm me kryengritjet e viteve 1844-1848, për t’u kurorëzuar në luftën çlirimtare Garibaldine të vitit 1860, që çoi në pavarësinë dhe bashkimin e Italisë. Brenda grupeve politike italiane, të cilat përpiqeshin për çlirimin dhe bashkimin e Italisë ekzistonin dy prirje politike: rryma revolucionare demokratike dhe krahu liberal moderator.³³ Si në njëërën, ashtu edhe në tjetrën pati politikanë, ideologë, dijetarë dhe luftëtarë arbëreshë, që i shërbyen idesë progresive të bashkimit kombëtar italian.

Shqiptarët e Italisë u bënë pjesë e ngjarjeve të rëndësishme politike dhe qëndruan në radhët e para të betejave të luftës, u bënë pjesë e komiteteve të fshehta dhe çetave garibaldine, u burgosën e u persekutuan, por nuk hoqën dorë nga idealet e tyre për pavarësinë dhe bashkimin e shteteve të vogla italiane në një shtet të bashkuar kombëtar.

Për shkak të kontributeve të vyera shumë prej tyre u zgjodhën në poste qeveritare. Në 1844 pjesë e çetave të organizuara nga vëllezërit Bindiera

³¹ *Historia e Letërsisë Shqipe*, Rilindja, Prishtinë, 1989, f. 247.

³² Më gjerësisht: Girolamo De Rada, *Autobiologia*, secondo periodo, Napoli 1899.

³³ Pierre Milza, *Historia e Italisë*, Nga origjina në ditët tona, Shtëpia botuese Dituria, Tiranë 2012, f. 611.

në Kalabri, u përfshinë dhe 18 luftëtarë vullnetarë arbëreshë, të frymëzuar nga idetë liridashëse të popullit italian. Në fshatrat e Sicilisë dhe Kalabrisë, arbëreshët mbështetën kryengritësit italianë dhe u rreshtuan përkrah tyre. Katundet arbëreshe që u hodhën në kryengritje, udhëhiqeshin nga intelektualë, si Dhimitër Kamarda, Gavrill Dara i Ri dhe përbëheshin nga fshatarë të zakonshëm.³⁴ Dara i Ri e konsideronte tiraninë si burim të gjitha të këqijave që i ndodhen shoqërisë italiane. Ai u bënte thirrje italianëve të zgjoheshin nga gjumi letargjik dhe të luftojnë për lirinë e tyre, sepse fati është në anën e guximtarëve.³⁵ Vendin më të rëndësishëm në rreshtin e gjatë të kontribuuesve e zinte Piana degli Albanese (Hora e arbëreshëve), një ngulim arbëresh, afër Palermos, me tradita të hershme kulturore dhe patriotike. Në Piana u formua një komitet revolucionar rreth të cilit u afruan rreth 600 vullnetarë, të cilët shkuan në Palermo dhe u bashkuan me kryengritësit në luftë kundër tiranisë. Në gazetën “Shqypeja e Shqypënis” të botuar më 16 maj 1910, për Pianën shkruhej: *“Ky qytet asht i ngulun vetëm me shqypetarë, të cilët e kanë ruajtur gjuhën, doket dhe zakonet e prindëve tanë, të atynej prindëve, të cilët e lanë Atëninë e vet para 400 vjetësh, se e shkeli tyrku i zi”*.³⁶

Në lëvizjet e mëdha revolucionare u bënë protagonistë një numër i arbëreshëve shumë të njohur në komunitetin e tyre dhe në shoqërinë italiane. Një nga pasuesit e devotshëm politik të Maxinit, Xhorxhio Piadeskalci, u emërua kapiten i Gardës kombëtare. Ndërkohë, në skenë doli arbëreshi tjetër Francesco Krispi, që më vonë u bë figurë protagoniste në lëvizjen garibaldine. Arbëreshët kalabrez u rreshtuan në vijën e parë të luftës kundër latifondistëve dhe kërkuan me ngulm shpalljen e Republikës. Në Kozencë u formua “Komiteti i shpëtimit publik” dhe një nga personalitetet me ndikim në këtë komitet ishte dhe dijetari arbëresh Domeniko Mauro. Një grup tjetër, prej rreth 500 vullnetarësh, u organizuan nën komandën e Xhovani Paçes. Nën udhëheqjen e Mauros, Paçes dhe Dominiko Damisit, arbëreshët morën pjesë në beteja deri në shpalljen e Kushtetutës. Për arsye të kontributeve të vlerësuar, pas formimit të Parlamentit të Mbretërisë Kushtetuese të Napolit, u zgjodhën deputetë arbëreshët Guljelmo Toçi, Domeniko Mauro, Domeniko Damisi, Muço Paço dhe disa të tjerë më pak të njohur.

³⁴ Koli Xoxi, *Shqiptarët dhe Garibaldi...*, f. 199.

³⁵ Po aty.

³⁶ Shqypeja e Shqypënisë, 16 maj 1910.

Arbëreshët në çetat garibaldianë

Pas fillimit të Luftës e Dytë për çlirimin dhe bashkimin e Italisë, një nga personalitetet e shquar që krijoi emër në skenën politike dhe ushtarake ishte Xhuzepe Garibaldi. Ai drejtonte një legjion ushtarësh që quheshin “Gjahtaret e Alpeve” dhe kishte krijuar një përvojë të rëndësishme në shërbim të Mbretërisë së Sardenjës në luftërat e shumta kundër pushtuesve austriakë.³⁷ Garibaldi, kishte ideuar një plan për fushatë ushtarake në gjithë territorin e Italisë. Mirëpo, si fillim trupat do të zbarkonin në brigjet e Sicilisë. Në projektimin e idesë për gjithpërfshirjen italiane në luftë të përbashkët e kishin ndihmuar italianin Roselino Pilo dhe arbëreshi Françesko Krispi, i cili kishte pasur ndikim vendimtar. Për arsye të autoritetit dhe ndikimit të madh që kishte Krispi në marrëdhënien me Garibaldin, e sidomos pas zgjedhjes së Françesko Krispit në postin e kryeministrit të Italisë, disa rilindës shqiptarë mbajtën shpresa, se këto dy personalitete do të ndihmonin edhe kauzën shqiptare për çlirim nga Perandoria Osmane dhe krijimin e shtetit kombëtar.³⁸ Më 4 prill 1860 në Palermo shpërtheu kryengritja e madhe e organizuar dhe udhëhequr nga Rozelino Pilo dhe Françesko Krispi. Në përkrahje të tyre morën pjesë 400 luftëtarë arbëreshë, që vinin nga Piana arbëreshe. Aty u krijua edhe Komiteti i fshehtë i Pianës me në krye Françesko Petën, ku bënë pjesë edhe Xhovani Karnezi, Xhorxhio Zalapi, Xhorxhio Piediskalci, Pietro Piediskalci, Masi Notar Dionisioja, Françesko Alezi dhe shumë të tjerë bashkë me një repart luftëtarësh në komandën e Pietro Piedelskalci marshuan drejt Palermos për të rritur numrin e kryengritësve italianë.³⁹

Garibaldi që drejtonte “Të njëmijtët”, u nis nga Gjenova, me dy anije në drejtim të Sicilisë, por në fillim ndaluan në Talamonte të Toskanës, ku u furnizuan me armë dhe më pas vazhduan rrugën duke zbarkuar në Sicilinë Perëndimore. Pjesë e grupit ishin edhe Françesko Krispi me bashkëshorten e tij Rozalina Monmasoni, Domeniko dhe Rafaelo Mauro nga San Demetrio, Domeniko Damisi nga Lungroja, Aleksandro Toja nga Xhizera e Katnxaros, Françesko dhe Vinçenco Sprovieri nga Akri etj.⁴⁰ Pas arritjes në Marsala ai u drejtoi një thirrje të gjithë burrave nga mosha 17 vjeçare në të cilën në mes tjerash thuhej: “*Nuk kërkojmë tjetër veçse çlirimin e tokës sonë. Të jemi të gjithë të bashkuar dhe puna do të jetë e lehtë dhe e shkurtër! Të marrim armët*

³⁷ Pierre Milza, *Historia e Italisë...*, f. 647.

³⁸ Koli Xoxi, *Shqiptarët dhe Garibaldi...*, f. 315.

³⁹ Po aty, f. 317.

⁴⁰ Po aty, f. 324.

pra! Kush nuk mbërthen një armë është frikacak ose tradhtar i atdheut...”.⁴¹ Pas thirrjes publike ndërkohë, numri i vullnetarëve arriti në 4000 vetë. Më 24 maj Garibaldi, i shoqëruar nga arbëreshi Nino Petën u vendosen në Piana në shtëpinë e arbëreshit bujar, ku u përgatit planin për çlirimin përfundimtar të Palermos. Me 27 maj Garibaldi e mori Palermon dhe më pas gjithë ishullin duke mposhtur ushtrinë e Françeskut II të Milacos në muajin korrik.⁴² Fitorja e garibaldinëve në Palermos u kurorëzua me formimin e qeverisë revolucionare të Sicilisë nga Garibaldi, ku u përfshi si ministër i brendshëm dhe Françesko Krispi. Më vonë, në kujtimet e tij, Garibaldi do të shkruante: *“E vlerësova Krispin si sicilian të ndershëm dhe me aftësi të mëdha, i cili më ndihmoi jashtë mase...”*⁴³

Shqiptarët e Sicilisë morën pjesë në betejat e Palermos, Milacos, pastaj në Kontinent: në Rexhio, Volturno, duke treguar angazhim vetëmohues për lirinë dhe bashkimin e Italisë. Për mbresat dhe marshimin e tij nga Piana Arbreshe për në Palermo, Garibaldi shkruante: *“Në asnjë pjesë të botës, përveç Sicilisë, nuk do të ishte i mundur një marshim si ai prej Pianës në Marino dhe prej Marinos në Misilmeri”*.⁴⁴

Edhe shqiptarë të krahinave dhe fshatrave të tjera të Sicilisë shkuan vullnetarë me *“Të njëmijtët”* e Garibaldit. Njëri prej tyre ishte Mikelanxhelo Barone nga Mexojusoja, i cili organizoi një çetë të madhe dhe luftoi së bashku me çetat tjera garibaldine në Palermo. Edhe shqiptarët e Palaco Adrianos, Kontesa Entelinës, San Kristina Gjellës, luftuan me trimëri të rrallë kundër regjimeve të vjetra. Për kryengritësit arbëreshë, pjesëtarë të çetave garibaldine dhe për kontributin e popullsisë arbëreshe, në kujtimet e tij Garibaldi shkruante: *“Popullsia e Pianës dhe e Parkos na ndihmoi shumë si ndihmës dhe njerëz praktikë”*. Kurse në vepren e tij *“Të Njëmijtët”* ai thotë: *“Njëri nga repartet e “Të Njëmijtëve”, me hapa të shpejtë, kishte arritur më parë se kalorësia armike në rrugën kryesore, i udhëhequr nga patriotët e Pianës, ai shtiu në dorë pozitat e forta që sundojnë në atë vend dhe e ndali kolonën e gjuajtësve armiq, e cila, duke besuar se do t’i mposhtte «Të Njëmijtët dhe do t’i shkatërronte, u mund dhe u dërrmua vetë”*.⁴⁵ Më të arritur në Kalabri, Garibaldi dhe luftëtarët e tij u pritën dhe u ndihmuan nga katundet arbëreshe. Një numër prej tyre u bashkuan me forcat çlirimtare

⁴¹ Po aty, f. 325.

⁴² Pierre Milza, *Historia e Italisë...*, f. 648.

⁴³ Giuseppe Garibaldi, *Memorie ...*, vol. II.

⁴⁴ Koli Xoxi, *Shqiptarët dhe Garibaldi...*, f. 330.

⁴⁵ Po aty, f. 331.

“Të njëmijtëve”. Regjimenti i arbëreshëve u vendos të komandohej nga Xhuzepe Paçe, që njihej si personalitet me autoritet në komunitetin e tyre. Entuziazmi arbëresh u tregua në vepër, meqë vetëm për tri ditë u bashkuan me Garibaldin rreth 1300 luftëtarë. Në kujtimet e tij, ai shënon se në luftën për çlirimin e Napolit morën pjesë dhe gra arbëreshe, nga të cilat do të dallonte vajza 18-vjeçare Paskualina Toskareli, i ati i së cilës kish rënë dëshmor në revolucionin e vitit 1848.⁴⁶ Garibaldi bëri edhe një deklaratë të fortë të cilën ia drejtonte Xhovani Paçes ku i thoshte: “Arbëreshët janë heronj. Ata janë dalluar në të gjitha betejat kundër tiranisë.”⁴⁷ Disa prej arbëreshëve e quanin Garibaldin si “Skënderbeu i ditëve tona” me shpresë, se ai nuk do të ndalej, por do ta kalonte detin për të t[u] bashkuar me shqiptarët në luftën e tyre për çlirim nga Perandoria Osmane.

Francesko Krispi, arbëreshi që mbajti poste të larta shtetërore në Itali

Françesko Krispi është një nga personalitetet e shquara të politikës dhe shtetit italian, që vinte nga komuniteti arbëresh. Lindi në Ribera të Sicilisë, me 4 tetor të vitit 1819.⁴⁸ Vinte nga një familje e madhe dhe me autoritet në komunitetin arbëresh, e cila kishte emigruar në Itali që nga koha e vdekjes së Gjergj Kastriotit. Kjo familje në vitin 1482 u vendos së bashku me familje të tjera shqiptare në Palazzo Adriano, që i takonte provincës së Palermos.⁴⁹

Mësimet e para i kreu në kolegjin italo-shqiptar në qytetin e Palermos. Ndoqi studimet e larta për drejtësi dhe më vonë u ushtroi profesionin e avokatit. I pakënaqur me kushtet politike dhe të jetesës, ai shkoi në Napoli, ku ra në kontakt me republikanë italianë. Krispi pavarësisht se punoi si avokat, ishte pjesëmarrës aktiv në lëvizjen revolucionare të drejtuar kundër Burbonëve. Ai ndihmoi në planifikimin e kryengritjes së vitit 1848 në Sicili dhe u bë një nga zëvendësit në qeverinë e re përpara se ishulli të rimerrej nga Mbreti Burbon Ferdinand II në vitin 1849.⁵⁰ Pas kësaj ngjarje ai u largua në Torino, ku filloi të ushtronte profesionin e gazetarit. Organet e ndjekjes e akuzuan për bashkëpunim në një kryengritje në Milano në vitin 1853, dhe për këtë arsye u largua fillimisht në Francë e pastaj në Londër, ku takoi Xhyzepe Maxinin, i cili njihej si udhëheqës i lëvizjes republikane në Itali.⁵¹ Në vitin 1859 Krispi

⁴⁶ Giuseppe Garibaldi, *Memorie...*, vol. II.

⁴⁷ Po aty.

⁴⁸ Në disa raste permendet si vit i lindjes edhe viti 1818.

⁴⁹ Jeta Arbëreshe nr. 69, janar-mars 2011.

⁵⁰ <https://www.britannica.com/biography/Francesco-Crispi>, hulumtuar me 10 maj 2025.

⁵¹ Pierre Milza, *Historia e Italisë*, f. 701.

udhëtoi dy herë për në Sicili, me qëllim të organizimit të një kryengritje tjetër. Krispi ishte njeriu kryesor që e bindi Xhyzepe Garibaldin të pushtonte Sicilinë në maj 1860 me vullnetarët, e tij të njohur si «Të njëmijtët», për të ndihmuar kryengritjen popullore atje. Pas pushtimit, Garibaldi e emëroi Krispin ministër të brendshëm. Krispi hyri në konflikt me Kontin Kamilo Kavur, kryeministër i Sardenjës-Piemontit, i cili donte t'ia bashkonte Sicilinë dhe Napolin, Sardenjës. Pas dorëheqjes së Krispit, Sicilia dhe Napoli iu bashkuan Mbretërisë së sapokrijuar të Italisë (tetor 1860).

Krispi ishte aktiv edhe në jetën politike dhe shtetërore. U zgjodh deputet i parlamentit të parë italian në Firence (1861), u nda nga aleati i tij Maxini dhe u bashkua me monarkistët. Kurse gjatë viteve 1887-1891 dhe 1893-1896 e ushtroi funksionin e kryeministrit të Italisë.⁵² Në politikën e jashtme ai përkrahte zgjerimin e ndikimit italian në zonat e rëndësishme gjeostrategjike dhe krijimin e kolonive italiane. Krispi e vlerësonte bashkëpunimin me Austro-Hungarinë dhe Gjermaninë, duke u shndërruar kështu në një mbështetës të fuqishëm të Aleancës Trepalëshe (Gjermani-Austro-Hungari-Itali) dhe përkrahës i depërtimit kolonial të Italisë në Afrikë, ku u formua kolonia italiane e Eritresë (1890). Kryeministri Krispi përkrahu në vitet '90 të shekullit XIX politikën e depërtimit ekonomik, politik e kulturor të Italisë në Shqipëri. Në periudhën e qeverisjes së tij u diskutua ideja e qarqeve politike italiane për një “Shqipëri të pavarur”, nën protektoratin e Italisë. Për të qenë më afër idesë së protektoratit politik u bënë veprime të rëndësishme kulturore, duke hapur në Shkodër shkollën e parë katolike shtetërore italiane (1888), për edukimin e fëmijëve dhe të të rriturve (kryesisht katolikë) shqiptarë. Kurse nga viti 1896, rrjeti i shkollave italiane, fillore e profesionale u zgjerua në Shkodër dhe në krahina të tjera, si në Durrës, në Janinë e në Vlorë. Në fazën e parë të funksionimit të këtyre shkollave, mësimi u zhvillua vetëm në gjuhën italiane kurse në fillim të shekullit XX nisi edhe praktikimi i mësimave në gjuhën shqipe. Funksionimi i këtyre shkollave, rriti simpatinë e shqiptarëve për Italinë, por shtoi edhe ndikimin politik e kulturor të Italisë në territoret shqiptare, veçanërisht në veri të vendit. Françesko Krispi ndihmoi edhe në organizimin e një aktiviteti të rëndësishëm të arbëreshëve për gjuhën shqipe, më 1895 në Korilano Kalabro (Corigliano Calabro) ku u mbajt Kongresi gjuhësor i Arbëreshëve të Italisë, që themeloi “Shoqërinë Kombëtare Shqiptare” (“Società Nazionale Albanese”), që drejtohej nga Anselmo Lorekio.⁵³

⁵² <https://www.britannica.com/biography/Francesco-Crispi>, hulumtuar me 10 maj 2025.

⁵³ <https://gazetadielli.com/francesko-krispi-in-memorial>, hulumtuar me 15 maj 2025.

Kjo shoqëri dhe shumë të tjera luajtën rol të rëndësishëm në përkrahjen politike, arsimore dhe kulturore të Shqipërisë, që vuante nga pushtimi disa shekullor osman.

Krispi më 5 maj 1900 në një artikull të gazetës *L' Ora di Palermo* nën titullin “Festat e Berlinit” shkruante : *“Shqipëria ka të gjitha elementët për të qenë shtet autonom, më mirë seç mund t’i kenë shtetet e tjera Ballkanike; Evropa do të realizonte një vepër qytetërimi nëse lejonte autonominë. Lidhjet e një miqësie të ngushtë të kultivuar për më shumë se pesë shekuj, e bëjnë më të afërt me ne (Italinë) se me Perandorinë Austriake”*.⁵⁴ Në vazhdim të artikullit Krispi konstatonte: *“T’i japësh sot Shqipërinë Austrisë, nuk do ishte përparësi për këtë mbretëri dhe do ishte në dëm të Italisë, kështu do eliminohej çdo gjurmë influence në Adriatik”*.⁵⁵ Duke pasur parasysh pozitat e fuqishme të Krispit në politikën italiane, rilindësit shqiptarë mbështesnin te ai shpresa të mëdha për të përkrahur çështjen shqiptare. Për Krispin pati mendime pro dhe kundër nga personalitete të shquara të Rilindjes. Sami Frashëri shkruante në “Kamus-ul Alam”: *“Në Itali kanë ardhur nga gjaku shqiptar shumë dijetarë, poetë e shkrimtarë... kujtoj se është mjaft të përmendim se është bir i një kombi edhe Krispi që sot ka në dorë frenat e Italisë”*.⁵⁶ Edhe Naim Frashëri në një përmbledhje shkruar në Bukuresht 1894, vlerësonte: *“Zoti Krispi, burrë i lëvdur/ I ndjerë dhe i dëgjuar/ Që i jep sot nder Italisë/ është bir i Shqipërisë”*.⁵⁷

Mirëpo, Dora D’ Istria, Jeronim de Rada dhe ndonjë tjetër ishin skeptikë për kontributin dhe përkrahjen e Krispit për çështjen shqiptare. Vetë Krispi në vitin 1900, në parlamentin Italian bëri publik idenë e tij se: *“Shqipëria, ky vend i ashpër dhe me burra trima që ka ndihmuar Italinë sa herë ajo ka patur nevojë, sot ndodhet në udhëkryq... Edhe ajo si gjithë vendet e tjera të Ballkanit i ka të gjitha elementët për të patur një qeveri autonome, sepse as Bullgaria dhe Serbia që e fituan këtë të drejtë nuk i patën plotësuar më shumë se që i përmbush Shqipëria. Une mendoj se duhet të luftojmë për të drejtat e këtij kombi në Europë... Ne ua kemi borxh...”*, përfundonte Françesko Krispi, i cili jo vetëm që nuk e mohonte origjinën e tij shqiptare, por e deklaronte në mënyrë të qartë sa herë që i jepej mundësia.⁵⁸ Duk pasur parasysh mendimet e shumë njohësve dhe bashkëkohanikëve, Krispi si personalitet është vështirë

⁵⁴ Jeta Arbëreshe nr. 69, janar-mars 2011.

⁵⁵ Po aty.

⁵⁶ Po aty.

⁵⁷ Po aty.

⁵⁸ Po aty.

të zbërthehet me saktësi deri në detaje. Ai vlerësohej si një personalitet që nuk i mungonte brumi dhe zotëronte cilësi reale si burrë shteti. Ishte realist, kreativ dhe me aftësi vendimmarrëse. Megjithatë, ai ishte krenar deri në mendjemadhësi, autoritar dhe idhnak, i çrregullt dhe fjalëkursyer, cinik. Pra, ishte një personazh kontradiktor, që mbartte në vetvete të gjitha kontradiktat e së “majtës historike” nacionalizëm dhe gjermanofili, dëshmi për demokraci dhe tundime cezariste, shqetësim për t’u shkrirë me masat dhe moskuptim të problemeve shoqërore.⁵⁹ Krispi nuk kishte qëndrueshmëri në identitetin politik, sepse herë shfaqej si republikan, i majtë, liberal e herë monarkist. Ai adhuronte institucionet britanike dhe politikën e jashtme të Mbretërisë së Bashkuar, por modeli i tij në aksionin politik dhe diplomatik ishte Bismarku. Francesko Krispi ka dhënë një kontribut të vlerësuar në arritjen e qëllimeve për shtet kombëtar në Itali dhe ngritjen e autoritetit të Italisë në marrëdhëniet ndërkombëtare. Ai ishte bërë njeriu më popullor i Italisë së fund shek. XIX dhe krahasohej me personalitete të shquara të politikës evropiane si Oto von Bismark dhe Klemens von Meternikun. Françesko Krispi ndërroi jetë më 12 gusht 1901. Në historinë politike të Italisë u njoh si personalitet politik e shtetëror italian me origjinë arbëreshe, i cili la gjurmë në politikën italiane dhe në rrjedhat e politikës ndërkombëtare.

Ndikimi i dijetarëve arbëresh në zgjimin kombëtar shqiptar

Lëvizjet kulturore të shqiptarëve në përkrahje të çështjes kombëtare i gjejmë më të shpeshta në vitet 30-40 të shekullit XIX. Në kohën kur Naum Veqilharxhi zhvillonte veprimtarinë e vet në Rumani dhe vinte kontakte edhe me shqiptarë të tjerë që jetonin jashtë Shqipërisë, në kolonitë arbëreshe të Kalabrisë dhe Sicilisë, u dukën shenjat e para të një lëvizjeje në shenjë përkrahjeje më të organizuar të çështjes kombëtare shqiptare.⁶⁰ Kryengritjet e njëpasnjëshme dhe përpjekjet e vazhdueshme të atdhetarëve për arsimin dhe kulturën kombëtare tërhoqën vëmendjen e një varg intelektualësh të shquar arbëreshë. Arbëreshët nuk e kishin harruar vendin e të parëve të tyre, por ende ruanin të gjallë kujtimin e paraardhësve të tyre për Shqipërinë. Ata ruanin folklorin e pasur me këngë, valle e vargje të ndryshme, ruanin traditën e luftës për liri si dhe gjuhën, kulturën e zakonet që kishin trashëguar. Të nxitur nga dashuria për atdheun e të parëve dhe nga përparimi i lëvizjeve kulturore evropiane, intelektualët arbëreshë filluan të merreshin me studimin

⁵⁹ Pierre Milza, *Historia e Italisë...*, f. 701.

⁶⁰ *Historia e Popullit Shqiptar II*, Toena” Tiranë, 2002, f. 101.

e historisë, të folklorit dhe të gjuhës së këtyre kolonive. Kështu, në vitet e para të shekullit XIX studiuesi arbëresh Engjëll Mashi (Anxhelo Maschi), e më vonë edhe Josif Krispi e Zef Skiroi, hodhën tezën e prejardhjes së popullit shqiptar nga pellazgët, të gjuhës së tyre nga pellazgjishtja, gjuhë që mendohej se ishte folur nga banorët më të hershëm të Ballkanit e të Mesdheut.⁶¹ Teza e prejardhjes pellazgjike, si shprehje e lashtësisë së popullit shqiptar, zuri vend dhe u përhap shumë në qarqet shkencore dhe në opinionin e gjerë arbëresh.

Gjatë shekullit XIX radhët e shkrimtarëve, e historianëve dhe e dijetarëve të tjerë u shtuan edhe me emra të rinj, të cilët u bënë të njohur dhe kontribuan edhe për Lëvizjen Kombëtare Shqiptare. Në mesin e tyre shquheshin: Gavril Dara Plaku, Andrea Dara, Jeronim de Rada, Anton Santori, Dhimitër Kamarda, Gavril Dara i Riu, Zef Serembe etj. Kur në mesin e shekullit XIX u nxit edhe më tepër ndjenja e zgjimit kombëtar në Shqipëri, patriotëve shqiptarë iu erdhën në ndihmë edhe vëllezërit e tyre arbëreshë, të cilët krahas luftës për çlirimin e Italisë nga tirania burbone, nuk i kursyen përpjekjet e tyre edhe për çlirimin e atdheut të vet të dikurshëm nga pushtuesi osman. Shumica e intelektualëve arbëreshë e vunë pendën e tyre në shërbim të çështjes kombëtare shqiptare, qoftë me vepra letrare, me shkrime publicistike, memorandumë, trakte politike etj.

Një nga personalitetet më të shquara të kësaj periudhe njihet Jeronim de Rada (Girolamo de Rada 1814-1903)⁶² nga fshati Makje i Kalabrisë. Ky fshat ishte karakteristik me tipare arbëreshe në Kalabri, në Italinë e Jugut, pranë komunitetit më të madh arbëresh në San Demetrio Corone apo Shën Mitri i Koronit, siç e quajnë arbëreshet e këtij vendi⁶³. De Rada mësimet fillore dhe të mesme i kreu në Kolegjin e Shën Adrianit. Më 1834 shkoi në Napoli për të ndjekur studimet e larta në fakultetin juridik, por nuk i përfundoi pasi që më tepër u mor me studime letrare.⁶⁴ Jeronim de Rada shumë herët kishte filluar të merrej me gazetari. Vetëdija e tij e lartë kombëtare e frymëzoi të shkruajë dhe të botojë në shtypin italian artikuj për çështjen shqiptare dhe për këtë qëllim bashkëpunonte me revistën “Calabrese”. Me atë revistë bashkëpunonin edhe Vinçenc Dorsa dhe shkrimtarë e intelektualë të tjerë arbëreshë. Dorsa pati mundësi të botonte në gazetën “Cicerone” të Napolit një artikull të gjatë që bënte fjalë për etnogjenezën shqiptare dhe botën arbëreshe⁶⁵.

⁶¹ Po aty.

⁶² Girolamo De Rada, *Autobiologia*, secondo periodo, Napoli 1899, f. 23.

⁶³ Po aty.

⁶⁴ Arkivi i Institutit të Historisë në Tiranë, më tej (AIHT) A-IV-189, f. 48.

⁶⁵ Po aty.

De Rada në vitin 1832 kishte shkruar “Odisenë” në gjuhën italiane, por me subjekt shqiptar; më vonë boton poemën e tij të dytë “I mërguari i Krujës” gjithashtu me subjekt nga atdheu i të parëve të tij; “Këngët e Milosaos” (1836); “Serafina Topia” (1843); “Lashtësia e Kombit Shqiptarë”,⁶⁶ etj. Këto vepra ai i shkruan në dialektin arbëresh, duke trajtuar tema historike nga luftërat shqiptaro-osmane që nga shekulli XV. De Rada i frymëzuar nga kryengritjet shqiptare si dhe nga lëvizjet çlirimtare në Itali, pjesëmarrës i të cilave ishte edhe vetë, vinte në dukje traditat luftarake të popullit shqiptar. Me këto vepra të botuara edhe në italisht, ai ua bënte të njohur bashkatdhetarëve të vet historinë e lavdishme të popullit shqiptar. De Rada ishte edhe botues i gazetës “L’Albanese d’Italia” (Shqiptari i Italisë), e cila e pa dritën e botimit më 23 shkurt 1848.⁶⁷ De Rada si 34 vjeçar hyri në veprimtarinë publicistike me një përvojë organizative që kishte krijuar gjatë punës si redaktor i revistës “Il viaggiatore” (“Udhëtari”), që botohej në Napoli.⁶⁸ Intelektuali arbëresh ishte përkrahës i liberalizmit dhe kundërshtar i vendosur i absolutizmit. Këtë nivel kulturor e politik, ai e shprehte në punën e tij si kryeredaktor dhe bashkëpunëtor i gazetave arbëreshe dhe atyre italiane. Madje gazeta “Il viaggiatore” u shndërrua në një tribune të mendimit të brezit të ri të liberalëve revolucionarë të Napoli.

Jeronim de Rada tregoi kujdes të jashtëzakonshëm edhe në gazetën “L’Albanese d’Italia”, me qëllim që t’i jepte gjithnjë e më tepër karakter kombëtar. Ai krahas shkrimeve të tij dhe të Anton Santorit botonte edhe shkrime të tjera nga tradita atdhetare shqiptare si në vendlindjen e të parëve të tyre, ashtu edhe në vendbanimet e arbëreshëve në Itali. Pikërisht për këtë dhe për arsye të tjera Elena Gjika e quan këtë gazetë “paralajmëtare të lëvizjes kombëtare shqiptare”.⁶⁹ Rilindësit shqiptarë vështronin me interesim edhe përpjekjet e De Radës për të botuar një gazetë në gjuhën shqipe, siç shkruante Thimi Mitko, më 9 janar 1868 në letrën drejtuar arbëreshit Dhimitër Kamarda në Livorno.

Të frymëzuar nga idetë përparimtare, intelektualët arbëreshë filluan të sendërttonin atë që e quajtën si detyrë të madhe ndaj mëmëdheut të tyre të lashtë “të ringjallin para opinionit publik ndjenjat e një kombi të lavdishëm, por të panjohur”. Kështu shprehej studiuesi arbëresh Vinçenc Dorsa⁷⁰ në vitin

⁶⁶ *Historia e Letërsisë Shqipe...*, f. 251.

⁶⁷ Girolamo De Rada, *Autobiologia*, Un periodo della mia Autobiologia, Cozenca 1898, f. 7.

⁶⁸ Girolamo De Rada, *Autobiologia*, secondo periodo, Napoli 1899, f. 23.

⁶⁹ Po aty.

⁷⁰ *Historia e Popullit Shqiptar...*, f. 101.

1847 në parathënien e veprës së vet “Mbi shqiptarët, kërkime dhe mendime”. Dorsa ia kushtonte veprën e vet “kombit të tij të përndarë e të përçarë, por një”. Më këtë Vinçenco Dorsa donte të theksonte se kolonitë arbëreshe e ndienin veten si pjesë “të pandarë të një të tërë të popullit shqiptar”.⁷¹ Megjithë kushtet e vështira të lëvizjes politike e kulturore të shqiptarëve filluan të krijoheshin edhe lidhjet e para. Në vitin 1845 Naum Veqilharxhi dhe shqiptarë të tjerë nga Bukureshti e përgëzonin Jeronim De Radën për punën e tij. De Rada në veprën “Mbi hyjnitë e pellazgëve” përpiquej të shpjegonte se një varg emrash të mitologjisë greke, në të vërtetë ishin shqip, sepse sipas tij shpjegoheshin me anë të shqipes së sotme. Mendime të ngjashme për prejardhjen pellazgjike të gjuhës dhe të popullit shqiptar shfaqen edhe një varg albanologësh të huaj, gjë që i vërtetojnë tezat e De Radës.⁷²

Edhe Pjetër Kjara (1840-1915), në vitin 1869 botoi një vëllim në italisht të titulluar “Shqipëria”, në të cilin shprehte pikëpamjet e tij për popullin shqiptar dhe të drejtat e tij.⁷³ Në mesin e arbëreshëve, sidomos të atyre të rritit ortodoks, kishte të atillë që mendonin se shqiptarët duhej të formonin një shtet të përbashkët me grekët. Mirëpo, më vonë gjatë viteve të Krizës Lindore (1875-1878) ata hoqën dorë nga kjo pikëpamje, sepse u bindën për qëllimet shoviniste dhe për përpjekjet e Greqisë për aneksimin e territoreve shqiptare. Arbëreshët pavarësisht përkatësisë së tyre fetare, të krishterë katolikë apo ortodoksë, kur bëhej fjalë për atdheun e të parëve të tyre nuk shfaqnin kurrfarë dallimesh. Feja natyrshëm ndikonte deri në një masë të caktuar për të krijuar simpati për “Italinë Katolike” apo “Greqinë Ortodokse” por në fund të fundit arbëreshët ortodoks asnjëherë nuk iu bashkuan idesë për aneksimin e tokave shqiptare nga Greqia, përkundrazi ata reagueshin ndaj pretendimeve të popullit fqinj. Intelktualët arbëreshë ndiqnin me vëmendje ngjarjet që po zhvilloheshin në Shqipëri. Veprat e tyre iu bënë jehonë ngjarjeve dhe evokuan të kaluarën, duke ngritur probleme të rëndësishme si luftën e armatosur për liri dhe bashkimin e popullit shqiptar. Këto lëvizje kulturo-arsimore mbajtën të gjallë kujtimin për atdheun, e po ashtu edhe vazhdimësinë e kultivimit të kulturës shqiptare.

⁷¹ Po aty.

⁷² Po aty, f. 102.

⁷³ AIHT, A-IV-189, f. 49.

Përfundim

Arbëreshët e Italisë ishin ndër komunitetet e rralla etnike që jetonin në kolonitë e tyre dhe arritën të ruajnë identitetin e tyre etnik, gjuhën e vjetër arbëreshe, traditat e bartura nëpër breza dhe ia dolën, që përkundër presioneve që vinin nga faktorë të ndryshëm, të ruajnë identitetin e tyre. Ata, pas hapjes së shkollave të veta arritën që të arsimoheshin, të studionin, të avanconin trashëgiminë kulturore dhe të kualifikoheshin në profesione të ndryshme, duke u bërë profesionist kulmor në shumë fusha të dijes, shkencës dhe artit. Arbëreshët u bënë pjesë e pandashme e “Rilindjes Italiane” në luftë kundër burbonëve, austriakëve dhe absolutizmit të mbretërive, të principatave, të dukatave dhe të formacioneve të tjera shtetërore. Ata morën pjesë në forume politike, ushtruan edhe funksione administrative dhe shtetërore para dhe pas bashkimit kombëtar të Italisë. Ndër arbëreshët më të arrirë në politiken italiane ishte Françesko Krispi, i cili në periudha të ndryshme ushtroi një varg postesh politike. Një numër i konsiderueshëm prej tyre u bashkuan me çetat garibaldine, sidomos në regjimentin e “Të Njëmijëve” dhe treguan trimëri e përkushtim të veçantë, duke marrë vlerësimet më të larta nga Xhyzepe Garibaldi dhe personalitete të tjera italiane.

Intelektualët, shkrimtarët dhe dijetarët arbëresh, përveç kontributeve në shoqërinë italiane, ishin kontribuues të vlerësuar edhe në fazën e parë dhe të dytë të Rilindjes Kombëtare. Në fazën e parë, ata u munduan të ndikojnë tek shqiptarët që mbaheshin të sunduar nga Perandoria Osmane përmes shkrimeve, letërsisë dhe artit, duke u munduar, që të ndikojnë të bashkëkombësit e tyre që të shkruajnë dhe të botojnë libra në gjuhën e tyre, të hapin shkolla shqipe, dhe të ngrenë nivelin e emancipimit të shqiptarëve të krahasueshëm me popujt e tjerë të Evropës. Kurse në fazën e dytë, në periudhën e Lidhjes Shqiptare të Prizrenit, arbëreshët u solidarizuan me kërkesat e tyre politike e kombëtare dhe e ndihmuan Lidhjen në mënyra të ndryshme, duke i bërë thirrje Italisë që të ndihmonte shqiptarët në kauzën e tyre për liri e pavarësi nga Perandoria Osmane, në Kongresin e Berlinit dhe në luftën e shqiptarëve për mbrojtjen e territoreve etnike, që synoheshin nga shtetet fqinjë ballkanike. Ndër emrat më të shquara arbëreshë që u munduan ta ndihmonin kauzën shqiptare ishin: Gavril Dara Plaku, Andrea Dara, Jeronim de Rada, Anton Santori, Dhimitër Kamarda, Gavril Dara i Riu, Zef Serembe, Pjetër Kjara, pa mohuar edhe shumë personalitete të tjera më pak të njohura të kolonive arbëreshë në Kalabri dhe Sicili.

